

HALAÇÇADA OLUMSUZLUK

Hasan GÜZEL*

Öz: Evrensel bir ulam olan olumsuzluk dillerde farklı şekillerde kodlanır. Olumsuzluk üzerine yapılan çalışmalar, bu ulamın bağlama uygun olarak sesbilimsel, biçimsel, söz dizimsel ve büriünel unsurlarla ifade edilebildiğini göstermiştir. Bu çalışmada, İran'da konuşulan bir Türk dili olan Halaççadaki olumsuzluk yapıları ele alınmıştır. Halaççadaki yapılar Türk dillerinin tipolojisi de dikkate alınarak tümcesel, morfolojik ve sözlükbilimsel olumsuzluk şeklinde sınıflandırılmıştır. Olumsuzluğun kodlanışında genel olarak Türk dillerinin tipolojisine benzer özellikler gösteren Halaçça, Farsçanın yoğun etkisi sonucu farklı özelliklere de sahiptir.

Anahtar Sözcükler: Halaçça, Türk Dilleri, Farsça, olumsuzluk, dil ilişkileri

Negation in Khalaj

Abstract: Negation, which is a universal category, is encoded in different ways in languages. Studies on negation have shown that it can be expressed with phonological, morphological, syntactic and morphosyntactic elements in accordance with the context. This study focuses on negation constructions in Khalaj, a Turkic language spoken in Iran. Taking into account the typology of Turkic languages, the constructions in Khalaj are classified as sentential, morphological and lexicographical negation. Khalaj, which generally shows similar features to the typology of Turkic languages in the encoding of negation, also has different features as a result of the intense influence of Persian.

Keywords: Khalaj, Turkic Languages, Persian, negation, language contacts

Giriş

Yüzyıllar boyunca felsefe, mantık, psikoloji gibi farklı bilim dallarınca ele alınan *olumsuzluk*, evrensel bir ulam olarak dilbilimi çalışmalarının konusudur. Olumsuzluk, karşıtlık, yasaklama, yokluk, yanlışlık, var olmama, inkâr, reddetme, kaçınma, görünmeme vb. içeren bir dizi kavramla ilgilidir. Bu kavramlardan bazıları psikoloji, mantık gibi alanların tartışmalarının merkezinde yer alırken, diğerleri dil çalışmalarına hizmet etmiştir. Olumsuzluk ulamı dillerde çeşitli biçimlerde işaretlendiğinden dilbilimsel çalışmalar genel olarak bu ulamın işaretlenme yollarını ve dağılımsal özelliklerini inceler.

Olumsuzluğun doğal dillerde kodlanma biçimleri dillerin tipolojik farklılıklarına paralel biçimde çeşitlilik göstermektedir. Tipoloji çalışmalarına bakıldığında bu ulamın çoğunlukla biçim-sözdizimsel araçlarla işaretlendiği görülmektedir. Bunun dışında, olumsuzluk, sözlük birimlerle de işaretlenebilir, ancak bu stratejinin işlevselliği de dilden dile değişiklik göstermektedir. Bazı dillerde olumsuzluğun işaretlenmesi için birden fazla strateji vardır. Örneğin Malaycada yüklem bir fiil ya da sıfat olduğunda *tidak*, yüklem bir isim ya da edat olduğunda ise *bukan* olumsuzluğu işaretlemek için kullanılır. Buna ek olarak, varoluşsal fiiller için *tiada* ve olumsuz emir kipleri için *jangan* kullanılır. Dahası, olumsuzluk, büriünel (ton, vurgu, vb.) ve bazı dil dışı araçların (bedensel jestler,

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Ankara/TÜRKİYE. E-posta: hasan.guzel@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4201-8634.

bağlamsal yorumlama, vb.) bir kombinasyonu yoluyla örtük olarak da gerçekleştirilebilir (Kroeger, 2005, s. 212).

Bu çalışma İran’da konuşulan Halaççadaki olumsuzluk yapılarına odaklanmaktadır. Doerfer ve arkadaşlarının geçen yüzyılın ikinci yarısında yaptığı araştırmalar ile önemi ortaya konulan bu dil yüzyıllar boyunca diğer Türk dillerinden büyük ölçüde izole bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Sahip olduğu eskicil ses ve biçim özellikleri, bu dili Türkoloji ve Altayistik araştırmalarının önemli bir parçası yapmıştır. Doerfer ve ekibinin üretkenliğiyle kısa bir süre içerisinde birçok çalışmanın (Doerfer, 1971; 1980; 1988) konusu olan Halaçça İran’da yaşanan sosyal ve politik nedenlerden dolayı uzun bir süre dilbilimsel çalışmaların odağı olamamıştır. Bu durum son yıllarda yapılan alan araştırmaları ile değişmektedir. Son yirmi yıl içinde bölgede yapılan bu araştırmalar (Bosnalı, 2012; Akkuş, 2021; Güzel, 2021, 2023; Dolati, 2022) Halaççanın dilin her boyutunda Farsçadan önemli ölçüde etkilendiğini ve tehlike altındaki Türk dillerinden biri olduğunu göstermiştir.

1. Yöntem ve Veri

Olumsuzluğun doğal dillerde kodlanma biçimleri çeşitlilik gösterdiği için bu dillerdeki veriler de farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Bu çalışma tipolojik çalışmalardan hareketle Halaççadaki olumsuzluk işaretleyicileri ve olumsuzluk türlerine odaklanmıştır. Halaçça konuşurlardan alınan verilere dayanan bu çalışmada, *tümcesel, morfolojik ve sözlüksel olumsuzluk* ele alınmıştır. Genellikle söylemin iddia edilebilirliğine, sezdirimine, telaffuzuna ya da anlatımındaki tercihe karşı çıkılan üstdilsel olumsuzluk türü (Penka, 2016, s. 306; Çürük, 2013) ise kapsam dışında tutulmuştur.

Üç bölümden oluşan bu çalışmada öncelikle tümcesel olumsuzluğa odaklanılmıştır. Çalışmada ayrıca Türk dilleri üzerine yapılan araştırmalar da göz önünde bulundurulmuştur. Tümcesel olumsuzluk bölümündeki örnekler Giannakidou’nun *Negative and positive polarity items* (2011) adlı çalışması göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Ayrıca Seydi’nin Türkiye Türkçesine odaklandığı *Türkçede Olumsuzluk Eşzamanlı İşlevsel Bir İnceleme* (2021) ve Sebzecioğlu ve Tan’ın birlikte hazırladığı *Türkiye ve Kırgız Türkçesinde Olumsuz Kutuplanma Birimleri ve Kısıtlamalar* (2023) adlı çalışmadaki yaklaşımlardan yararlanılmıştır. Olumsuzluğun eklerle işaretlendiği ikinci bölüm morfolojik olumsuzluk başlığı altında incelenmiştir. Bu tür olumsuzlukların örnekleri ise Dahl (2010) ve Horn’un (2001) çalışmaları temel alınarak değerlendirilmiştir. Sözlüksel birimlerin olumsuzluğu işaretlediği örnekler ise Givón (2001) ve Dixon’daki (2012) açıklamalar göz önündeki bulundurulularak ele alınmıştır.

Halaççadaki olumsuz ifadelerin yapısını tespit etmek amacıyla bugüne kadar yayımlanmış tüm Halaçça eserler incelenmiştir. Çalışmamızda kullanılan örnekler büyük ölçüde 2017 yılında İran’ın Halacistan bölgesinde tarafımızca yapılan alan araştırmasında kaydedilen ses ve video kayıtlarından alınmıştır. Ayrıca bazı yapıların daha iyi anlaşılması için telegram, whatsapp ve instagram üzerinden anadili konuşurlarına ulaşılmıştır.

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Meslek	Eğitim	Bildiği Diller	Köy
K1	37	Erkek	İşçi	Lise	Halaçça- Farsça-Türkçe	Fermehin

HALAÇÇADA OLUMSUZLUK

K2	65	Erkek	Çiftçi	İlkokul	Halaçça-Farsça	Telhab
K3	50	Erkek	Tamirci	İlkokul	Halaçça-Farsça	Baharistan
K4	36	Kadın	Ev Hanımı	İlkokul	Halaçça-Farsça	Telhab
K5	54	Erkek	Çiftçi	İlkokul	Halaçça-Farsça	Feyzabad
K6	23	Erkek	Öğrenci	Üniversite	Halaçça-Farsça-İngilizce	Fermehin
K7	76	Kadın	Ev Hanımı	Yok	Halaçça-Farsça	Telhab
K8	44	Erkek	Pazarcı	İlkokul	Halaçça-Farsça-Türkçe	Telhab
K9	27	Erkek	Çoban	İlkokul	Halaçça-Farsça	Telhab
K10	32	Erkek	Çalışmıyor	İlkokul	Halaçça-Farsça	Feyzabad

Tablo 1. Katılımcıların Özellikleri

2. Halaççada Olumsuzluk

Bu çalışmada Halaççada dilbilimsel olumsuzluğun kodlanma biçimleri ele alınmıştır. Kutuplanma birimleri, olumsuzluk işaretleyicileri açısından büyük oranda diğer Oğuz dillerine benzeyen Halaçça, ayrıntıda farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların bazıları Farsça ile Halaçça arasındaki dil ilişkileri ile açıklanabilirken bazı farklılıkların dilin kendi iç gelişiminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

2.1. Tümcesel Olumsuzluk

Doğal dillerin tipolojileri üzerine yapılan çalışmalar göstermiştir ki doğal dillerde yaygın olarak *tümcesel olumsuzluk* kullanılmaktadır (bk. Horn, 2001). Tümcesel olumsuzluk, Almancadaki *nicht* ya da İngilizcedeki *not* gibi bağımsız biçimbirimler ile yapılabileceği gibi Türkçede (-mA-) olduğu gibi eyleme gelen çekim ekleriyle de işaretlenebilir. Bunun dışında Fincedeki gibi bağımsız fiillerle (*en, ei*) de tümcesel olumsuzluk ifade edilebilir.

Türk dillerinde fiil tümceleri olumsuzlanırken -mA morfemi standart olumsuzlayıcı işlevinde kullanılır. Bu işaretleyici, Halaççada da aynı görevdedir. Ayrıca Halaççada da isim tümcelerinin olumsuzluğunu ifade etmek için ekfiilin olumsuzu *day* kullanılır. Halaççada varlıksal isim tümcelerinin olumsuz yüklemi ise *yu^oq* ile yapılır. Bunun dışında *nä ... nä* bağlacının yer aldığı yapılar da tümcede olumsuzluk ifade eder.

2.1.1. -mA-

En eski Türkçe kaynaklardan itibaren standart olumsuzluk işaretleyicisi olan -mA- biçimbiriminin bir çekim mi yoksa türetim unsuru mu olduğu tartışılmıştır (bk. Erdem, 2011). Bazı araştırmacılar (Koç, 1996; Hengirmen, 2007) bu işaretleyicinin eylemin

sonuna gelen bir çekim unsuru olduğunu düşünürken bazı araştırmacılar ise (Ergin, 1988; Korkmaz, 2014) bu eki *i-* ekfiili dışında her fiil kök ve gövdesiyle kullanılabilirdiği için Türk dilinin en işlek türetme eki olarak görmektedirler. Dahl, zaman-aspekt, kip ve kişi/sayı kategoriyile etkileşim içinde olan olumsuzluk biçiminin çekimsel bir görünüş sergilediğini ifade ederken (2010, s. 16), Payne ise olumsuzlayıcı biçimbirimini türetimsel kategorisinin bir unsuru olarak görür (1985, s. 226).

Türkçenin en işlek eklerinden biri olan *-mA-* diğer Türk dillerinde olduğu gibi Halaççada da aspekt-zaman ekleri gibi fiil köküne yakın konumda yer alır. Zaman ve şahıs eklerinden önce gelen bu birim uyuma girerek ses değişikliğine uğrayabilir.

(1) Hal.

unda sörä hävkä varmadum.

Ondan sonra ev-YÖN git-OLZ-GEÇ.1TK

‘Ondan sonra eve gitmedim.’ (K1)

(2) Hal.

qanı yirdä kälä bilmörüm

hangi yer-AYR gel-ŞART bil-OLZ.ŞİM-1.TK

‘Nereden geleceğini bilmiyorum.’ (K1)

Halaççada bitmişlik *-mXş-* biçimi ile işaretlenir. *Kel-miş* ‘gelmiş olan’ (bk. Doerfer, 1988, s. 147; Kırıl, 1998, s. 93). Hem bitimli hem de bitimsiz kullanımlarda bu ekin olumsuz *-mAdUK*’tur. Bu yönüyle Halaçça, Eski Türkçe ile benzerlik göstermektedir. Birinci kişi dışında bu ekin kullanımı sınırlıdır. Telhab’dan (4) ve Fermehin’dan (3, 5) derlenen Halaçça metinlerde ekin farklı kişilerle kullanımı tanıklanmıştır.

(3) Hal.

uda häç şämädqäm

ondan hiç iste-OLZ.GEÇ.1TK

‘Ondan hiçbir şey istemedim.’ (K1)

(4) Hal.

baluqda holunmaduqayn

köy-AYR geri dön-OLZ.GEÇ.2TK

‘Köyden geri dönmemişsin’ (K7)

(5) Hal.

boğda kiärmädkiž

buğday gör-OLZ.GEÇ.1ÇK

‘Buğday görmedik.’ (K4)

2.1.2. *yu^oq*

En eski Türkçe kaynaklarda (bk. ör. 6) da tanımlayabildiğimiz bu sözcük, geniş bir kullanım alanına sahiptir. **yo-* ‘ortadan kaldırmak, silmek, yok etmek’ anlamındaki fiilin dilbilgiselleşerek isim, sıfat ve yüklem işaretleyicisi işlevinde kullanıldığı belirtilmektedir (Ağca, 2015, s. 83-101).

(6) ETü.

arkış tirkış isar neñ buñug yok

kervan gönder-ŞART hiç dert yok

‘Kervanlar gönderirsen hiçbir derdin olmaz’ (Tekin, 2006, s. 46-47)

Günümüz Türk dillerinde de yaygın olarak kullanılan *yok* sözcüğünün semantik olarak öne çıkan özelliği *varlığın bulunmayışı, yokluğudur*. Farklı yapılarla kullanılmakla beraber sahip olduğu içerik ile Türk dillerinde varoluşsal olumsuzluk birimi olarak kullanılmaktadır. Bu birim isim tümcelerinde yüklem işlevinde kullanılabilirdiği gibi (*b)ol-* eylemiyle birlikte birleşik bir fiil oluşturabilir. Türk dillerinde isim tümcelerinin varoluşsal bildirimlerinde [*sahip olan + ilgi+*] *sahip olunan + iyelik eki + var/yok* biçiminde sıralama vardır.

(7) TTü.

Hasan'ın kitabı yok

Yukarıdaki tümcede (7) *sahip olan + ilgi* (Hasan'ın) birimi zorunlu unsur değildir. Fakat bu tip varoluşsal tümcelerde *sahip olunan şey + iyelik eki* yapısı belirtilmek zorundadır. Halaçça, Kaşkayca gibi dillerde ise Türkçe tipi yapıların yanında dil ilişkileri ile açıklanabilecek farklı özellikler ortaya çıkmıştır. Farsçanın İran'daki Türk dilleri üzerindeki etkisi nedeniyle birçok dilbilimsel birim gibi olumsuz yapılar da Farsçadan Türk dillerine kopyalanmıştır. Aşağıdaki örnekte (9) görüldüğü gibi Farsçada *var/yok* yapıları tümcenin sonuna gelen *dāšten* fiilinin çekimlenmesiyle ifade edilir:

(8) Fars.

mān xāne dārām

ben ev sahip ol-1TK

'Benim evim var.'

(9) Fars.

mān xāne nādārām

ben ev OLZ-sahip ol-1TK

'Benim evim yok.'

Halaçça-Farsça arasındaki yoğun asimetrik dil ilişkileri nedeniyle Halaççada, İran'daki diğer Türk dillerinde olduğu gibi (bk. Atıcı, 2018, s. 165-180) varoluşsal olumsuzluk bildiren *yu^oq* birimi iyelik ekiyle birlikte kullanılmıştır. Bu durum Türkçe tipolojiye aykırıdır.

(10) Hal.

bø mānim 'āksimār ammā ālān hat yu^oqum

bu ben-İLG foto-İYE.1TK-BİL ama şimdi at yok-İYE.1TK

'Bu benim fotoğrafım ama şu an atım yok' (Güzel, 2021, s. 49)

(11) Hal.

mundivāra yeyin hat yu^oqumuz qardaş

bunun gibi hızlı at yok-İYE.1ÇK kardeş

'Kardeş, bunun gibi hızlı atımız yok.' (K9)

Halaççada, seçilmiş kopya örneği olarak kullanılan Farsça tipi varoluşsal olumsuzluk yapılarının dışında Türkçe tipolojiye uygun kullanımlar da söz konusudur. Örnekte (12) görüldüğü bu tümcelerde *yu^oq* birimine iyelik ekleri getirilmez.

(12) Hal.

ya'ni ki mārāmiz yu^oqqattu.

yani ki tarla-İYE.1ÇK yok-EKF.GEÇ.3TK

'Yani tarlamız yoktu.' (K6)

yu°q biriminin zaman ve kip ekleriyle kullanımında bazı sınırlamalar söz konusudur. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Halaççada da bu biçimin şimdiki zaman, geçmiş zaman kullanımı sıklıkla tanıklanır. *yu°q* sözcüğünün, şart (13) ve gelecek zaman çekiminde ise *ol-* (14) eyleminin çekimli biçimi kullanılır.

(13) Hal.

puliy *yu°q* *oliya* *māşiniy* *dāq*
para-İYE.3TK. yok ol-ŞART araba-İYE.3TK BAĞ
olmaz
ol-OLZ.GNŞ.3TK
'Parası yoksa arabası da olmaz.' (K1)

(14) Hal.

baluqça *Farisi* *tiliçä* *danişullar,* *xäläç*
köy-BUL Farsça dil-İYE.3TK-BUL konuş-ŞİM.3ÇK Halaç
tili *däq* *yu°q* *olıay*
dil-İYE.3TK BAĞ yok ol-GEL.3TK
'Köyde Farsça konuşurlar(sa), Halaçça da yok olacak.' (K3)

Halaççada *yok* sözcüğü olumsuz varlıksal tümcelerın olumsuzlayıcısı olarak kullanılması yanında ayrıca olumsuz cevap ünlemi olarak da kullanılır. Fakat bu kullanımın sıklık derecesi düşüktür.

2.1.3. *day*

Yazıtlarda kullanılmayan bu birim ilk olarak Divan-ı Lügati't-Türk'te tanıklanır. Kaşgarlı, eserinde bu sözcüğü Halaççanın atası olarak görülen Arguca *dag/dhag*'dan geldiğini ifade etmiştir. Ona göre Oğuzlar *dag ol* sözcüğünü *tegiil* biçimine dönüştürüp kullanmışlardır (DLT I, s. 393; DLT III, s. 153). Argucanın devamı olarak görülen Halaççada *day* biçimbirimi hem isimlerden hem de fiillerde sonra gelerek olumsuzluğu işaretlemektedir.

(15) Hal.

bä'li *kärdin* *baluqiy* *yu°liy* *däq* *havul* *day*
evet gör-GEÇ-2TK köy-İLG yol-İYE.3TK de iyi değil
'Evet gördün, köyün yolu da iyi değil' (K2)

(16) Hal.

boca *işlāmāli* *dayam*
burada çalışmak-GER değil-BİL.1TK
'ben burada çalışmak zorunda değilim.' (K1)

(17) Hal.

veli *ubisi* *qırmāz* *ketāb* *mānüm* *dayar*
fakat diğer kırmızı kitap benim değil-BİL
'Fakat diğer kırmızı kitap benim değildir.' (K6)

2.1.4. *nä ... nä ...*

Türk Dil Kurumunun hazırladığı Türkçe Sözlük'te bu yapı ile ilgili "cümledeki öğeleri veya cümleleri birbirine bağlayan ve olumsuzluk anlamı veren tekrarlı söz, *hem ... hem ...karşıtı*" ifadesi yer almaktadır. Genel Türkçe tipolojiye uymayan tümceler

kuran bu yapı olumsuzluk işaretleyicisi olarak da kullanılır (bk. Görgülü, 2018; İşsever, 2003; Keleş, 2000). *nā* soru sözcüğünün tekrarı ile oluşturulan bu ikili bağlaç, yapısal olarak Farsçadan kopyalanmıştır. Türkiye Türkçesi gibi Halaççada da kullanımı yaygındır.

(18) Hal.

nā ot vārarti nā elāfi

‘ne ot vardı ne saman’ (Doerfer, 1988, s. 241)

(19) Hal.

nā mādrāsākā varrattuq

nā nānāmiz

ne okul-YÖN git-GNŞ-EKF.GEÇ.1ÇK ne anne-İYE.1ÇK.

vārattu

var-EKF.GEÇ.3TK

‘Ne okula gitmiştik ne annemiz vardı.’ (K7)

Göksel ve Kerlake (2005, s. 317-318) her ne kadar *nā ... nā ...* yapısının hem olumlu hem de olumsuz yapıdaki tümcelerde kullanılabilirdiğini ifade etse de tarafımızca yapılan kayıtlarda olumsuz yapıdaki tümcelerde kullanılmadığı tespit edilmiştir.

(19) Hal.

nā Şah Abbas

mataliy

bilōm

nā Mulla mataliy

Ne Şah Abbas

masal-İYE.2TK

bil-ŞİM.1TK

ne Molla masal-İYE.3TK

bilom

bil-ŞİM.1TK

‘Ne Şah Abbas masalı ne de Nasreddin Hoca masalı biliyorum.’ (K10)

Yukarıdaki örnekte (19) olduğu gibi *nā ... nā ...* çoğunlukla tümceleri birbirine bağlar. Bunun yanında bu yapı tümcenin öğelerini de birbirine bağlayabilir.

(20) Hal.

nā hizimlāri

nā bādamlāri

almış

ārti

ne üzüm-ÇK-BEL

ne badem-ÇK-BEL

al-KAN

EKF-GEÇ.3TK

‘Ne üzümleri ne de bademleri almıştı!’ (K10)

2.1.5. Çoklu Olumsuzluk ve Olumsuz Kutuplanma Birimleri

Tümcesel olumsuzlukla ilgili açıklamalarda sıklıkla karşılaşılan terimlerden biri *olumsuz kutuplanma*dır. Evrensel bir özellik olan *olumsuz kutuplanma*, aynı tümce alanı içerisinde sözcük ya da öbeklerin tümcede birbirine ihtiyaç duymasındır. Bu birimlerin, tümce üretiminde kullanılabilimleri için buldukları sözdizimsel alanın olumsuzlukla kodlanmış olması gerekir. Bu tümcelerde kısıtlamayı gerektiren birimlere ise *olumsuz kutuplanma birimleri* (negative polarity items) adı verilir. Olumsuz kutuplanma birimlerinin oluşmasına olumsuz bağlam izin verir, bununla birlikte emir yapıları, şartlı yapılar vb. de olumsuz kutuplanma birimlerinin kullanılmasına olanak vermektedir (bk. Ginnakidou, 1999, 2011). İngilizce tümcelerde *any* biçimbiriminin olumlu bağlamda kullanılamaması olumsuz kutuplanmaya örnek olarak gösterilebilir.

İng.

a. **Hasan take any apple.* ‘Hasan hiç elma alır.’

b. **They do not take any apple.* ‘Onlar hiç elma almadılar.’

Kuşkusuz sözdiziminde olumsuzluk işaretleyen birden fazla yapının bulunması farklı sonuçları beraberinde getirir. van der Wouden (1997) bu tür çoklu olumsuzları dört kategoride incelemektedir:

1. (Double negation) İki ya da daha fazla olumsuzluk birbirini ortadan kaldırır ve olumluluk doğar.
2. (Weakening negation) Olumsuz bir birim, başka olumsuz bir birimin olumsuzluğunu güçsüzleştirir. Sonuç olumlu ve olumsuz arasındadır.
3. (Negative concord) İki veya daha fazla olumsuz tek bir olumsuz anlamı destekler.
4. (Emphatic negation) Olumsuz bir birim, başka olumsuz bir birimin olumsuzluğunu kuvvetlendirir.

Türk dillerinde de *çift olumsuzluk*, *olumsuzluk uyumu* ve dolayısıyla *olumsuz kutuplanma birimleri* görülür. Olumsuz kutuplanma birimleri çoğunlukla sözlüksel ve dilbilgisel düzlemlerden seçilen biçimbirimlerle gerçekleştirilir. Türk dillerinde yüklem genellikle *-mA* morfemiyle olumsuzlaştırılırken yüklem *yok*, *değil*, {-sXz} gibi biçimbirimlerin olumsuzlaştırıldığı örnekler de sıklıkla kullanılır. Buna ek olarak olumsuz işaretleyicilerinin yer aldığı tümcelerde yukarıda sayılan olumsuzluk işaretleyicileriyle sözdizimsel ve anlambilimsel etkileşim kuran biçimler vardır. Türkiye Türkçesinde de *hiç*, *kimse*, *katiyen*, *hiçbir* vb. biçiminde kullanılan bu birimler, olumsuzluk sözcükleri ya da olumsuzluk niceleyicileri olarak adlandırılır (bk. Seydi, 2021, s. 113-165).

TTü.

a. **Hasan hiç elma aldı.*

b. *Hasan hiç elma almadi.*

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi yüklem olumsuzlanmadığında *Olumsuz Kutuplanma Birimleri-Yetkilendirme ilkesi* (NPI-licensing) ihlal edildiğinden tümce dilbilgisi dışı olur (Daha fazla örnek için bk. Sebzecioğlu, 2023).

Olumsuz kutuplanma birimleri tümcedeki olumsuzluğun güçlü bir biçimde aktarılmasını sağlar (Sebzecioğlu, 2023, s. 94). Olumsuz kutuplanma gereği *heç*, *zinhar* gibi sözlüksel birimlerin bulunduğu tümcelerin yüklemeleri olumsuzlukla kodlanmalıdır.

(21) Hal.

xäyli hoqumagay imtähänça heç yazabilmäyn

Çok oku-OLZ-ŞART sınav-BUL hiç yaz-YET-OLZ-2TK

‘Çok okumazsan sınavda hiç yazamazsın.’ (K6)

(22) Hal

nänäm baluqda zinhar taşqar hinmäzzätti

anne-İYE.1TK köy-AYR asla dışarı çık-OLZ.GNŞ-EKF.GEÇ.3TK

‘Annem asla köyün dışına çıkmazdı.’ (K4)

Bu sözlükbirimden türeyen *heç vaqt*, *heç kes*, *heçkim*, *dige* gibi yapılar da olumsuz işaretleyiciyle çekimlenmiş eylemlerle kullanılır. Aksi takdirde cümle kuralsız olur. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu tür yapılarda kodlanmadaki gereklilik anlamsal değil biçimseldir.

(23) Hal.

heçkim ovqat keläsqa varmör, yägülik yeyollar

hiç kimse o vakit sınıf-YÖN git-OLZ.GNŞ.3TK yemek ye-ŞİM-3.ÇK

‘o vakit hiç kimse sınıfa gitmiyor, yemek yiyorlar.’ (K6)

(24) Hal.

mān digā qazahoruqça nahār varmōm, ovaqt
ben artık yemekhane-BUL öğle yemeği ye-OLZ-1TK o vakit
nim saat tincālōm
yarım saat dinlen-GNŞ-1TK

‘Artık yemekhanede öğle yemeği yemiyorum, yarım saat dinleniyorum.’ (K6)

(25) Hal.

mivālār xāyli rizzāmiş heçkes almamuş
meyve çok küçük-EKF.GEÇ hiç kimse al-OLZ-GEÇ
‘Meyveler çok küçükmüş (olgun değil) hiç kimse almamış.’ (K3)

2.2. Morfolojik Olumsuzluk

Doğal dillerde iletilen tüm ifadenin olumsuzlandığı tümcesel olumsuzluğun yanında sözcüklerin de olumsuzlandığı görülür. Sözcüklere eklenen işaretleyicilerle (ön veya son ekler) kurulan bu olumsuzluk türüne *morfolojik olumsuzluk* denir. Bu yapılarda ifadenin olumsuzlanması için yapı bilgisi devreye girmektedir.

Morfolojik olumsuzlukta reddedilen, ifadenin tamamı değil, sadece bir ek ile olumsuzlanan sözlükbirimdir. Pavey, *un-happy* ‘mutsuz’ örneğinden yola çıkarak bu tür olumsuzluğun etki alanının sadece sözcükler olduğunu ifade etmiş ve bu türü de *öz olumsuzluk* ‘nuclear negation’ olarak adlandırmıştır (2010, s. 62). Türkçede sözcükleri olumsuzlayan tek ek +sXz iken İngilizce (*un, dis, non, im*) ve Farsça (*na, bi*) gibi dillerde birden fazla olumsuzlayıcı ek vardır. Türkçenin en işlek eklerinden biri olan +sXz, Orhon yazıtlarından beri Türk dillerinde takip edilebilir. *bunsuz* (BK K4), *subsuz* (BK GD) örneklerinde görüldüğü gibi kalıcı isimler üretir. (Tekin, 2010). Noksanlık ve yokluk ifade eden bu biçimbirim eklendiği sözcüğe olumsuz anlam katarak morfolojik olumsuzluk oluşturur. Yakutça, Dolganca, Salarca, Sarı Uygurca, Altayca, Tuvaca, Tofaca, Şorca ve Hakasçada görülmeyen (Schönig, 2013) +sXz birimi, Halaççada olumsuzluk işaretler.

(26) Hal.

matallariy ki nāvālāriy hofsulasuz ārti
masal-ÇK-BEL ki torun-İYE.3ÇK sabır-YOK EKF-GEÇ
onlar-YÖN söy-ŞİM-EKF.GEÇ.3TK
ullara hāyōrrätti

‘Sabırsız olan torunlarına masal okurdu.’ (Güzel 2021: 59)

(27) Hal.

tunorsuzattuq, varduq ullariy
Tandır-YOK-EKF-GEÇ-1ÇK git-GEÇ-1ÇK onlar-İLG
tunoriy.
tandır-İYE.3ÇK

‘Tandırsızdık, onların tandırına gittik.’ (K7)

Türk dillerinin en işlek eklerinden biri olan +sXz yerine kimi durumlarda aynı işlevdeki Arapça ve Farsça ekler kullanılır. Hem tarihî hem de çağdaş Türk dillerinde bu eklerin kullanıldığı örnekler sıklıkla görülmektedir (bk. Çürük, 2013; Yarba, 2018).

Yoğun dil ilişkisinin söz konusu olduğu durumlarda kopyalanabilen bu ekler sözcüklere olumsuz anlamlar verir. Halaççada yokluk eki +sXz çoğu durumda korunmasına rağmen Farsçadan kopyalanan *bj* ön takısının da kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Farsça *bj* öntakısı önüne geldiği sözcüğe olumsuz bir içerik yükler.

(28) Hal.

ū bj tik ki mānim bozorgbābām şikārçiri ha, xāyli
o ÖT saç ki benim büyükbaba-İYE.1TK avcı-BİL ÜNL çok
şahudu vārar
şahit-İYE.3TK var-BİL

‘Saçı olmayan adam büyükbabamdır, avcıdır, çok şahidi var.’ (Güzel, 2021, s.

75)

(29) Hal.

bj top bə oyiniy ūⁿnabilōllar?
ÖT top bu oyun-BEL oyna-YET-GNŞ.1ÇK

‘Topsuz bu oyunu oynayabilirler mi?’ (Güzel, 2021, s. 75)

(30) Hal.

kişi ki bj hār olur nānāsiy yā dādāsiy komāk
kadın ki ÖT erkek ol-GNŞ.3TK anne-3TK ya da dede-İYE.3TK yardım
‘etōr
et-ŞİM.3TK

‘Eşsiz kalan kadına babası ya da annesi yardım eder.’ (Güzel, 2021, s. 75)

2.3. Sözlüksel Olumsuzluk

Olumsuzluk tüm iletiyi kapsayabildiği gibi sadece sözcük seviyesinde işletilebilir. Dillerde bazı sözcükler doğal olarak olumsuz içeriğe sahiptir. Toplumsal deneyim sonucu toplum içerisinde çağrışımı iyi olmayan bu sözcükler *doğal olumsuzluk* (*inherent negation*) (bk. Givón, 2001, s. 395) ya da *inherently negative lexem* (bk. Dixon, 2012, s. 122-124) başlığı altında değerlendirilmiştir. Sözlüksel olumsuzluğa örnek olarak *ölmek*, *hastalık*, *nefret*, *kuşkulanmak* gibi biçimler gösterilebilir.

Givón, tümcesel ve morfolojik olumsuzluğa göre daha zayıf bir olumsuzluk olarak gördüğü *doğal olumsuzluk* yapılarını aşağıdaki şekilde örneklendirmiştir. A ve B örneklerinde içerik olarak olumlu bir isim kullanılmasına rağmen sözdizimsel ve biçimbilimsel unsurlarla tümce olumsuz içeriğe sahip olmuştur. Buna karşın c örneğinde yapı olarak olumlu bir cümlede içeriği doğal olarak olumsuz olan *sad* ‘üzgün’ biriminin kullanıldığı tümce olumsuz işleve sahiptir.

a. Sözdizimsel Olumsuzluk: *I think she is **not** happy*

b. Morfolojik Olumsuzluk: *I think she’s **un**-happy*

c. Doğal Olumsuzluk: *I think she’s **sad***. (Givón, 2001, s. 395)

Tüm dillerde olduğu gibi Halaççada da bu tür içeriğe sahip isim ve eylem soylu sözcükler mevcuttur. Aşağıdaki tümcelerde doğal içeriğinde olumsuzluk olan isim ve eylem türündeki örnekler-yer almaktadır

(31) Hal.

*komāk ‘etoriy*z *u marjār*

ziyaret et-ŞİM.1TK. o hasta-BİL
‘Biz yardım ediyoruz, o hastadır?’ (K10)

(32) Hal.

näççä kini äşkây balasiy hälmışätti
birkaç gün-TAN eşek-İLG yavru-İYE.3TK öl-KAN-EKF.GEÇ.3TK
‘Birkaç gün sonra eşeğin yavrusu ölmüştü.’ (K9)

(33) Hal.

nänäsiy häldiktä sörä xäyli gamgîn oldi
anne-İYE.3TK öl-ZFE sonra çok üzgün ol-GEÇ.3TK
‘Annesi öldükten sonra çok üzüldü.’ (K8)

Sonuç

Evrensel bir kategori olan olumsuzluk, felsefe, mantık, psikoloji bilimlerinin dışında dilbiliminin de tartışmalı konularından biridir. Bu çalışmada İran’da konuşulan ve yok olma tehlikesinde olan Halaççadaki olumsuzluk yapıları incelenmiştir. Alan araştırmaları sonucunda elde edilen verilere dayanan bu çalışmada tipolojik özellikler göz önünde bulundurulmuş ve Halaççadaki yapılar, *tümcesel olumsuzluk*, *morfolojik olumsuzluk* ve *sözlüksel olumsuzluk* biçiminde sınıflandırılmıştır.

Halaçça, diğer Türk dilleri gibi tümcesel olumsuzluğun morfolojik yöntemlerle elde edildiği sondan eklemeli bir dildir. Bu dilde, standart olumsuzlayıcı olarak fiil tümcelerini olumsuzlamada *-mA* morfemi kullanılır. İsim tümcelerinde olumsuzluğu işaretleyen *day* sözcüğüdür. Olumsuz varlıksal tümcelerin yüklemi *yu^oq* sözlükbirimidir. Diğer Türk dillerinden farklı olarak varoluşsal olumsuzluk bildiren *yu^oq* birimi Farsçanın etkisiyle iyelik eki ile birlikte kullanılabilir. Ayrıca *nä... nâ* bağlacıyla kurulan yapılar da tümcenin olumsuz yönünü kuvvetlendirmektedir.

Tümcesel olumsuzlukla ilgili önemli bir konu da olumsuz kutuplanmadır. Evrensel bir özellik olan olumsuz kutuplanma, aynı tümce alanı içerisinde sözcük ya da öbeklerin tümcede birbirine ihtiyaç duymasındır. Çalışma sonucunda Halaçça ile Oğuz dillerinin kimi farklılıklar içerse de olumsuz kutuplanma açısından büyük oranda benzerlik taşıdığı gözlenmiştir. Olumsuz kutuplanma gereği *häç*, *zinhar*, *häç vaqt*, *häç kâs*, *häçkim* ve *digä* gibi yapılar olumsuz işaretleyiciyle çekimlenmiş eylemlerle kullanılır.

Olumsuzluk ile yalnızca ifadenin tamamı değil, sözcükler de olumsuzlanabilmektedir ve Türkçe bu strateji için *-sXz* biçimbirimini kullanmaktadır. Sözcüklerin sonuna eklenen bu birim tüm iletiyi değil, eklendiği sözcüğü olumsuzlamaktadır. Halaççada ayrıca Farsça *bi-* ve *nâ-* ön ekleri ile olumsuzlanmış yapılar da mevcuttur. Bu yapılar genellikle kalıplaşmış kimi sözcükleri içerir.

Kimi sözcükler ise herhangi bir olumsuzlayıcı ile işaretlenmeksizin doğalarında olumsuz anlam barındırırlar. Bu tip sözcüklerin sözlük karşılıklarında da olumlu karşılıklarının eksikliğinden bahsedilir. Çağrışımları hoş olmayan, *marîz* ‘hasta’, *hâl-* ‘ölmek’, *gamgîn* ‘dertli, üzgün’ gibi negatif duygular uyandıran isimler ve fiiller de bir olumsuzluk türü olarak Halaççada mevcuttur.

Kısaltmalar

AYR	Ayrılma Durumu Eki
BİL	Bildirme
BK	Bilge Kağan Yazıtı

ÇK	Çokluk
GEC	Geçmiş Zaman
GEL	Gelecek Zaman
Hal.	Halaçça
K	Katılımcı
OLZ	Olumsuzluk
ŞART	Şart Eki
TAN	Tanımlık
TTü.	Türkiye Türkçesi
YET	Yeterlilik
YON	Yönelme Durumu Eki
BAĞ	Bağlaç
BEL	Belirtme Durumu Eki
BUL	Bulunma Durumu Eki
EKF	Ekfil
GNŞ	Geniş Zaman
GER	Gereklilik
İYE	İyelik Eki
KAN	Kanıtallık
ÖT	Öntakı
ŞİM	Şimdiki Zaman
TK	Tekil Kişi
UNL	Ünlem
YOK	Yoksunluk Eki
ZFE	Zarffil Eki

Kaynakça

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk çevresi metinlerinde olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Akkuş, M. (2021). İran'da tehlike altındaki bir Türk dili değişkisi: Halaçça ve Halaç dil topluluğu. *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, 7, s. 55 – 77.
- Atıcı, A. (2018). İran Türk değişkelerindeki var / yok iyelik yapısı üzerine eşzamanlı bir inceleme. *Türkbilgi* 35, s. 165-180.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bosnalı, S. (2012). Dil edimi açısından Halaççanın konumu. *Karadeniz Araştırmaları* 32, s. 45-67.
- Çürük, S. M. (2013). Olumsuzluğun üstdilsel kullanımına dair. *Türkbilgi* 26, s. 91-106.
- Dahl, Ö. (2010). Typology of negation. Horn, Laurence R. (Ed.). *The Expression of Negation* içinde. Berlin-New York: De Gruyter, s. 9-38.
- Dixon, R. M. W. (2012). *Basic linguistic theory, volume 3, Further grammatical topics*. Oxford: Oxford University Press.
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj materails* (with the collaboration of Wolfram Heschel Hrtwig Scheinhardt, Semih Tezcan). Bloomington: Indiana University Press.
- Doerfer, G. & Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch* (Dialekt von Charrab). Budapest: Akademiai Kiadó.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Turcologica 4, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Dolati, M. (2022). *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2011). Türkçede yapım ve çekim eklerinin özellikleri. *bilgi* 58, 71-90.
- Ergin, M. (2004). Türk dil bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Giannakidou, A. (1999). Affective dependencies. *Linguistic and Philosophy* 22/4, s. 367-421.
- Giannakidou, A. (2011). Negative and positive polarity items. In: von Heusinger, K. vd. (Ed.), *Semantics An International Handbook of Natural Language Meaning Volume 2*, Berlin/Boston: De Gruyter, 1660-1712.

- Givón, T. (2001). *Syntax: An introduction volume 1*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Görgülü, E. (2017). Negative polarity, scope of negation and negative phrases in Turkish. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(4), s. 136-149.
- Güzel, H. (2021). *Dil ilişkileri bağlamında Halaçça* (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- Güzel, H. (2023). Some observations on Persian copies in Khalaj: Case of Talkhab Dialect. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58, s. 89-109.
- Hengirmen, M. (2007). *Türkçe dilbilgisi*, Ankara: Engin.
- Horn, Laurence R. (2001). *A natural history of negation*, Chicago: University of Chicago.
- İşsever, S. (2003). The interaction of negation with focus: ne...ne... phrases in Turkish. *Lingua* 113, 11, s. 1089-1117.
- Kelepir, M. (2000). Scope of negation: Evidence from Turkish NPIs and quantifiers. M. Saito, Y. Abe, H. Aoyagi, M. Harimoto, K. Murasugi & T. Suzuki (Ed.), *Proceedings of GLOW Asia II* içinde, September 1999, Nanzan University, Nagoya, Japan, s. 213-230.
- Kıral, F. (2000). Reflections on –miş in Khalaj. Johanson, L. & Utas, B. (Ed.) *Evidentials, Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* içinde. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, s. 89-101.
- Koç, N. (1996). *Yeni dil bilgisi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri: şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kroeger, P. R. (2005). *Analyzing grammar an introduction*, New York: Cambridge University Press.
- Pavey, E. L. (2010). *The structure of language: an introduction to grammatical analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Payne, J. R. (1985). Negation. *language typology and syntactic description I*, s. 197-242.
- Penka, D. (2016). Negation and polarity. Riemer, N. (Ed.). *The Routledge Handbook of Semantics*, London/New York: Routledge, s. 303-319.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri. (İ. Sarı, Çev.). *Dil Araştırmaları* 12, s. 221-257.
- Sebzecioğlu, T. & Tan, A. (2023). Türkiye ve Kırgız Türkçesinde olumsuz kutuplanma birimleri ve kısıtlamalar. *Kesit Akademi Dergisi*, 9, s. 92-113.
- Seydi, M. (2021). *Türkçede olumsuzluk eşzamanlı işlevsel bir inceleme*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Tekin, T. (2003). Olumsuzluk eki -mA'nın etimolojisi. Yılmaz, E. & Demir, N. (Ed.), *Makaleler 1: Altayistik*, Ankara: Grafiker, s. 247-252.
- Tekin, T. (2006). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Van der Vouden, T. (1997). *Negative context: collocation, polarity and multiple negation*. London/New York: Routledge.
- Yarba, S. (2018). *Kıpçak Grubu Türk dillerinde olumsuzluk*, (yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

